

УДК 811.161.2+81:1+81-119

Л.Т. Масенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

НОВІ ЗДОБУТКИ ШЕВЕЛЬОВОЗНАВСТВА

У статті, опублікованій до 90-річчя від дня народження Юрія Шевельова в журналі «Київська старовина», П.Ю. Гриценко, окресливши головні напрямки мовознавчого добробку найвидатнішого українського гуманітарія ХХ ст., писав: «Проте назагал цей визначний дослідник сучасності залишається ще не достатньо знаним в Україні, особливо як мовознавець і мистецтвознавець; осмислення й використання його праць ще не співмірне з їх науковою і загальнокультурною цінністю, воно здебільшого принагідне, не системне»¹.

На сьогодні в Україні вже удоступнено певну частину спадщини науковця. З мовознавчої україністики слід назвати видання «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (Львів, Нью-Йорк, 1996; Київ, 2003); «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941): стан і статус» (Чернівці, 1998); «Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського» (Чернівці, 1998); третій том тритомового видання студій Шевельова «Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології» (Харків, 1998); фундаментальне дослідження «Історична фонологія української мови», перекладене з англійської мови С. Вакуленком та А. Даниленком (Харків, 2002); першу книгу «Мовознавство» з двотомовика «Вибраних праць» Юрія Шевельова (Київ, 2008); «Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії»

¹ Гриценко Павло. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця). «Київська старовина». 1998. № 6. С. 147.

(Київ, 2012); «До питання про генезу й природу називних речень» (Харків, 2012).

Попри певний поступ в оприлюдненні праць Шевельова, значна частина його наукової, науково-популярної й епістолярної спадщини ще чекає на віднайдення в архівах, опрацювання й опублікування. Складність дослідження наукового доробку вченого полягає у великому й різноплановому його обсязі, як і в тому, що його праці написані різними мовами — англійською, німецькою, французькою, чеською та ін., багато з них ще не перекладено українською.

Проте в Україні вже сформувався досить потужний центр шевельвознавства, що дає надію на поступове накопичення повного корпусу текстів Шевельова, їхнє дослідження та осмислення величезного внеску вченого в українську гуманітарну науку. Очевидно, слід вважати закономірністю факт виникнення такого центру в Харкові — рідному місті Юрія Володимировича та батьківщині його великого попередника Олександра Потебні, лінгвістичні ідеї якого вплинули на формування Шевельова як мовознавця.

В університетських колах харківських філологів, об'єднаних і навколо відновленого в 1991 р. Харківського історико-філологічного товариства, вже склалась традиція організації викладів на честь Шевельова, пошуку й оприлюднення його наукових розвідок, есеїв та листів.

На особливу увагу у зв'язку з цим заслуговує перекладацька, дослідницька і педагогічна діяльність доцента Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди Сергія Вакуленка. До її здобутків останніх років належить публікація згадуваної вище праці Шевельова «До питання про генезу й природу називних речень», підготовленої ученицею С. Вакуленка Катериною Каруник за його участі. Зредагований С. Вакуленком за участі К. Каруник збірник доповідей, виголошених на конференції «Унормування, розунормування та перенормування української мови (1920 — 2015 рр.)» (Харків, 2018) містить у додатку дві маловідомі доповіді Шевельова «Новітня українська літературна мова з типологічного погляду» (1966) та перекладена упорядниками з англійської доповідь «Мовне внормування на Україні та його введіснення» (1976).

Слід зазначити, що тривале замовчування праць Шевельова в УРСР і кампанія дифамації, розгорнута проти нього в 1970-х роках, надає особливої ваги пошукові й оприлюдненню архівних матеріалів, дотичних до діяльності науковця. Про це свідчить опублікована в 2014 р. в Харкові збірка «Дорогою відрядження», яку упорядкував С. Вакуленко спільно з К. Каруник. Збірка містить віднайдені в архівах усі публікації Шевельова, надруковані в періодичних харківських виданнях «Нова Україна» й «Український Засів» у 1941 — 1943 рр., що були підставою для висунутих за радянської доби звинувачень Шевельова у колаборантстві під час німецької окупації Харкова. Оприлюднення зазначених публікацій, що були популярними українознавчими розвідками, не пов'язаними з полі-

тикою, довело безпідставність звинувачень і сприяло очищенню імені видатного науковця від наклепів.

Новим словом у шевельовознавчих дослідженнях стала кандидатська дисертація К. Каруник «Юрій Шевельов як дослідник української мови», написана під керівництвом С. Вакуленка й успішно захищена 14 червня 2019 року в Харківському національному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди.

Дисертантка обрала для вивчення найважливішу царину наукової діяльності великого українського гуманітарія — його дослідження з української мови. Хоча праці Шевельова охоплюють багато філологічних і культурологічних галузей, проте, як відомо, сам науковець вважав себе передусім мовознавцем.

Непересічну цінність і вагомість результатів дисертаційного дослідження К. Каруник зумовили два чинники — і те, що в ній уперше в українській науці здійснено системний опис та аналіз мовознавчої спадщини Шевельова, і те, що дослідниця застосувала в роботі нову для україністики методологію лінгвістичної історіографії, започатковану в 1970-х рр. і вже апробовану в західноєвропейських дослідженнях з історії мовознавства.

Зазначений напрям передбачає не лише аналіз досліджуваного доробку науковця, а й вивчення цілого комплексу питань, пов'язаних з історією формування його лінгвістичних зацікавлень, створенням мовознавчих праць та їхнім сприйняттям у наукових колах, еволюцією його ідей і концепцій, що вводить персональний здобуток у ширший науковий і суспільний контекст епохи.

Обраний для дослідження мовознавчий доробок Шевельова є складним і водночас вдачним об'єктом для застосування відповідної методики. Студії видатного славіста охоплюють багато ділянок мовознавчої науки, він працював над проблемами синтаксису, історії української літературної мови, історії діалектів, українського глотогенезу, мовної політики, сучасного функціонування й стану української мови.

Досягнення мети дослідження вимагало опрацювання маси джерел — біо- й бібліографічних документів, відгуків і рецензій, перекладів розглядуваних праць іншими мовами, коментарів і передмов до них. До аналізу авторка роботи залучила й епістолярну спадщину науковця — листування, щоденникові записи, нотатки.

Пошук архівних матеріалів дав змогу дослідниці долучити до бібліографічного списку Шевельова 21 позицію досі невідомих його публікацій з мовознавчої тематики.

Застосована в роботі новітня методологія та ретельність опрацювання джерел забезпечили повноту аналізу мовознавчих досліджень Шевельова та висвітлення його внеску до українського мовознавства. Розглядаючи кожну лінгвістичну студію вченого, К. Каруник реконструювала процес її створення та сприйняття в наукових колах. Дослідниця висвітлила історію становлення Шевельова як мовознавця, запропонувала її

періодизацію, показала розвиток його наукових зацікавлень, постання та еволюцію ідей і концепцій.

Використовуючи методику історіографічної оповіді і спираючись на солідну базу опрацьованих архівних документів, К. Каруник простежила творчий шлях Шевельова від самих його початків.

Детально, з багатьма невідомими раніше подробицями описано в другому розділі роботи історію захисту Шевельовим кандидатської дисертації «Мова і стиль поетичної лірики П.Г. Тичини» 22 травня 1939 року в Харківському університеті. Авторка не обмежилась викладом проблематики дисертаційного дослідження Шевельова, зокрема його головного висновку щодо еволюції Тичини від символістичних і фольклористичних напрямів до газетно-публіцистичного жанру, але й зробила огляд статей мовознавця, опублікованих на матеріалі дисертації.

У цьому ж розділі висвітлено таку майже невідому сторінку з науково-педагогічної діяльності Шевельова, як написання шкільних і вишівських підручників української мови. Як показала дослідниця, цей досвід мовознавець використав уже в еміграції, створивши підручник «Нарис сучасної української літературної мови», що вийшов друком у 1951 р. Можна цілком погодитися з висловленою оцінкою підручника, оприлюдненого в Україні лише у 2012 р.: «Із огляду методології книжка й сьогодні сприймається ще свіжою і багато в чому корисною, хіба що актуальний мововжиток почасти вже відбігає від мовних тенденцій, окреслених у «Нарисі».

У другому розділі роботи К. Каруник показала наукове й суспільне значення досліджень Шевельова, які стосувались мовної політики більшовиків в УРСР, зокрема виявленої ним специфіки мовного планування, що полягала у втручанні в лексичний склад і внутрішню структуру української мови з метою штучного зближення її з російською мовою. Як зазначав науковець, це впливало на типологічну структурну зміну української літературної мови з мішанодіалектної на мішаномовну.

Грунтовно розглянуто в третьому розділі історію створення фундаментальної праці Шевельова «Історична фонологія української мови», що її сам дослідник уважав «ділом свого життя». Як довела авторка, у цьому дослідженні видатний славіст розробив нові підходи до фонологічних студій і застосував їх до вивчення слов'янського глотогенезу. До надзвичайно цінних здобутків дослідження належало спростування концепції О. Шахматова, яка в радянський період стала канонічною, про спільну праруську мову для трьох східнослов'янських мов. Натомість Шевельов на основі ґрунтового аналізу пам'яток і діалектних даних дійшов цікавих висновків про перерозподіл і даліше перегрупування давніх наріч, з яких і постали три східнослов'янські мови. У зв'язку з розглядуваною працею авторка дисертації окремо зупинилась на висвітленні принципової вимоги Шевельова розглядати історію мови у межах двох осібних дисциплін — історії літературної мови та історичної діалектології.

Аналіз «Історичної фонології української мови» супроводжує огляд тематично пов'язаних з нею монографій Шевельова — «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови» (Prehistory of SlavicPP: The Historical Phonology of Common Slavic. HeidelbergP: Winter, 1964) і «Проблеми походження білоруської мови» (Šerech Y. Problems in the Formation of Belorussian. [Supplement to “Word”. 1953. Vol. 9. Monograph series No. 2]. New YorkPP: Linguistic Circle of New York, 1953).

Згідно із засадничими завданнями дисертації, К. Каруник вводить розглядувані праці в тогочасний славістичний контекст, висвітлюючи рецепцію їх у західноєвропейській і американській лінгвістиці, де вони отримали переважно позитивні рецензії.

Цікаві висновки дав також проведений авторкою аналіз дотичних до шевельовської тематики праць з історичної фонетики, які з'явилися у цей же час в Україні. Як довела дослідниця, попри замовчування шевельовських студій в УРСР і заборону посилалися на них, українські мовознавці все ж використовували деякі його здобутки з історичної фонології у своїх працях.

Можна зауважити лише відсутність у цій частині третього розділу згадки про ставлення до шевельовської концепції походження трьох східнослов'янських мов тогочасного провідного американського лінгвіста Романа Якобсона. У зв'язку з цим варто було б згадати описану в есеї Шевельова «Мої зустрічі з Романом Якобсоном»² історію його конфлікту з Якобсоном, що його спричинило неприйняття з боку американського славіста концептуальних засад студії Шевельова про походження білоруської мови, яка спростовувала схему О. Шахматова.

У четвертому розділі роботи висвітлено шевельовську періодизацію побутування літературних мов на території України та його погляди на відсутність тяглості в українській історії літературних мов. Важливо, що до аналізу залучено не лише опубліковану «Історичну фонологію української мови», а й машинописний текст «До питання періодизації історії української мови», що зберігається в архіві науковця.

Цікавим є й оприлюднений на основі маловідомої розвідки Шевельова «Ukrainian» погляд мовознавця на дату започаткування нової української літературної мови. Як відомо, її відносять до появи друком у 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського. Натомість Шевельов, як виявила дослідниця, уважав датою початку нової літературної мови 1818 рік — рік виходу в світ «Граматика малоросийского наречия» Олексія Павловського.

Багато уваги приділено в розділі й визначальній для історії розвитку літературної мови концепції Шевельова про існування в ХІХ — на початку ХХ ст. двох варіантів літературної мови — західного і східного. Дисертантка розглянула дослідження мовознавця про внесок Галичини у формування

² Шевельов Юрій. Мої зустрічі з Романом Якобсоном. Сучасність. 1994. № 12 (грудень). С. 93 — 128.

української літературної мови, перебіг його полеміки з В. Чапленком, який упереджено ставився до західноукраїнського варіанта, висвітлення Шевельовим процесів «розгаличання» української мови після приєднання Західної України до УРСР і збереження впродовж тривалого часу галицького мовного різновиду в еміграційних колах.

Як і в попередніх розділах, К. Каруник відтворила в хронологічній послідовності зародження й розвиток поглядів мовознавця на історію формування української літературної мови, які поступово концептуалізувались у переконливій, добре обґрунтованій лінгвістичній теорії.

Віднайдення в архіві науковця рукопису його лекції з історії української літературної мови, прочитаної ще в Харківському університеті в 1940 р., дало змогу встановити час запровадження Шевельовим терміна «койне» для позначення різновиду наддіалектного спільного мовлення, що становить попередній етап у процесах формування літературних мов. Історію впровадження Шевельовим у науковий обіг термінів «галицьке койне», «галицько-буковинське койне», «фольклорне койне» К. Каруник розглянула у широкому славістичному контексті, навівши, зокрема, перебіг дискусій стосовно наукового вжитку зазначених термінів на IV і V Міжнародних з'їздах славістів, а також порівнявши типологічну класифікацію хорватського мовознавця Далібора Брозовіча з класифікацією Шевельова, виділивши спільне й відмінне у запропонованих мовознавцями критеріях формування слов'янських літературних мов.

Дослідивши розпорошені в різних працях Шевельова міркування щодо теорії формування української літературної мови у поєднанні зі здобутками зарубіжних славістів у цій галузі, авторка окреслила теорію Шевельова про постання української літературної мови шляхом взаємодії і взаємопроникнення двох койне — фольклорного, яке стало основою наддніпрянського варіанта літературної мови, і міського галицького койне, базового для західного варіанта.

Проведений аналіз праць науковця з історії української літературної мови збагачує чіткою теорією недостатньо опрацьовану в українському мовознавстві проблематику формування й розвитку загальнонаціонального мовного стандарту і вводить її в порівняльний типологічний контекст з іншими слов'янськими мовами.

Підсумовуючи зазначимо, що в дисертації Катерини Карник мовознавча україністика Юрія Шевельова вперше дістала системне ґрунтовне опрацювання, що визначило чільне місце видатного гуманітарія в українській науці. Цілком переконливим є висновок авторки про спадщину Шевельова як «велетенський внесок в українське мовознавство», що «має стати обов'язковим складником у загальній системі координат наукової спільноти».

Статтю отримано 23.06.2019

L. T. Masenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

NEW FINDINGS IN SHEVELOV STUDIES

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2019, № 4

127